

Literary Research

Year20, NO. 79

Spring 2023

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.20.79.93>

DOR: [20.1001.1.17352932.1402.20.79.4.3](https://doi.org/20.1001.1.17352932.1402.20.79.4.3)

***The internal transformation of two romantic concepts
(naturalism and personal feelings) within the scope of politics
in the works of Forough Farokhzad and Simin Behbahani***

Farzad Rostami¹, Mahboubeh Khorasani²

Received:23/2/2021

Accepted: 27/12/2021

Abstract

The present study attempts to study the transformation of some of the components of romanticism within the political thresholds. The aim of the present study is achieving a suitable answer to how some more political doctrines of romanticism such as freedom of admiring the women's rights, outburst of feelings, and full-scale defense of personal experiences becomes so vast that change the non-romanticism components into political issues. In the present study, the poems of the aforementioned poets, that is, Farokhzad and Behbahani, which are different in terms of the content in addition to form, have been investigated and analyzed. Despite all the differences, they are considered to be similar in terms of political thresholds with respect to the transformation of themes, particularly naturalism and personal feelings, in their works.

.Keywords: *romanticism, politics, women's right, naturalism, personal feelings, freedom*

¹ Corresponding author, Ph.D. of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Email: farzadr2070@yahoo.com Orcid: 0000-0003-1691-3210

² Associate Professor, Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran; Email: Najafdan@gmail.com

Extended Abstract

1. Introduction

The scope of the usage of the term *romantic* has transcended the borders of this artistic and literary school, but probably one of the few issues that cannot be understood within this school is the growing sensitivity to politics. However, romantic artists, critics, and even philosophers have had no unanimous and coherent idea about politics that can be regarded as a main principle of romanticism like some common components, e.g., interest in nature or praise of love and personal experiences.

Also, the main trend of politics, which can be considered the commonality of these poets' opinions regarding political and social sensitivities, is that this school was a kind of system of liberty and liberal thinking that allowed poets and writers to easily write poetry, novels, narrations, and plays and, in a word, strengthen the freedom of thought and reflection in order to expand the realm of imagination. The present article is an attempt to explore the transformation of some components of romanticism in the thresholds of politics. Simply put, this research aims to answer the question as to how some of the more political teachings of romanticism, such as the cult of freedom or the praise of women's rights, the outpouring of emotions, and the full-fledged defense of individual experiences, have such a wide scope that turns the non-political components of romanticism into political affairs. So, we investigate this issue in the poetry of Simin Behbahani and Forough Farrokhzad.

2. Literature Review

In the review of *Literary History of Iran and the Realm of the Persian Language*, a book by Mehdi Zarqani, Nikoei (2013) attempts to explore certain conceptual capacities that have laid the ground for the evolution of genres in Persian literature. In a comparative study of the values in the poetry of Parvin E'tesami, Forough Farrokhzad, and Simin Behbahani, Jafari and Nosrati (2015) explored the social, moral, and political components in the poetry of the most important contemporary poets in Iran, which is close to our topic of the present study. In his article on romantic realism in Shahriar's poems, Sodagar (2015) also focused his research on the most important components of romantic poetry, which the present article reflected on. Khajat (2017) also in an article titled *Post-Romanticism in the Poetry of Forough Farrokhzad* examined the course of romanticism and its transition in Farrokhzad's

poems. Zozani and Firouzi Moghaddam (2019) studied the elements of nature in contemporary romantic poetry in which they drew their attention to Fereydoun Moshiri's poems. They argue that attention to naturalism, excitement and emotions, intuition, escape, and travel are some aspects of the poet. However, the present research basically tries to explore the internal developments of the components of romanticism and their transformation into politics in the poetry of this poet along with the poems of Simin Behbahani.

3. Methodology

This research focused on analyzing the poems of Simin Behbahani and Forough Farrokhzad whose poems differ in content in addition to the form. Despite all differences, the two poets are, however, similar in political lines by the mediating role of the transformation of romantic themes in their poetry, especially the two elements of naturalism and personal feelings. This research was conducted by the descriptive-analytical methods in which data were collected by the library method.

4. Results

This article tried to monitor and analyze the transformation of the contents and components of romantic poetry in the conditions resulting in politics or political arenas through the example approach to the poets of Forough Farrokhzad and Simin Behbahani. The conversion of conceptual fields into one another is not simple at all, and its theoretical formulation may not be very easy to grasp. But, political and social situations in some cultures show how political poems are created by building sensitivity in literary connotations and creating symbolic metaphors and similes. The important issue to note in the conclusion is that the focus of this research was on the politicized forms of romantic components. In other words, since romantic art *per se* had the potential of political presence and the poets' approach to their favorite elements and components had a rebellious and revolutionary character, it seems that the literary climate could be politically fostered much better under romantic thoughts. According to many historians and literary sociologists, the romantic climate of Persian poetry in the 1950s and 1960s was also a political climate influenced by post-coup impulses. The present analysis shows that the long life of Simin Behbahani and the short life of Forough Farrokhzad have come together in these two periods and its continuation in Behbahani's work of the 1970s, and political sensitivities have been manifested through the dominant romantic attitudes in their poems. These sensitivities can, however, be

regarded as a genre transformation from romanticism to the political. To theoretically formulate and provide solid reasoning bases for this claim, it is necessary to refer to the opinions of scholars who have considered these internal developments. By resorting to the opinions of such scholars as György Lukács and Carl Schmitt, the hypothesis of the transformation of lyrical-romantic content into political-social content in the works of Farrokhzad and Behbahani can be strengthened. The results of theoretical studies reveal that romantic poetry in recent centuries and in different cultures has common components and characteristics that have constructed the identity of this school, but the political component has no place among these common characteristics. This, nonetheless, does not mean that this issue is unimportant for many romantic poets. Some have been particularly sensitive to political issues from the early days of romanticism in England, Germany, and France to the new century and in Iranian culture, especially Farrokhzad and Behbahani. But, the romantic lines of these poets' poetry, when faced with the political matter, undergo a kind of stroke, changes, or in some cases content transformation, which can be fully felt. In this respect, the results also show that the poetry of Farrokhzad and Behbahani is disposed to transition from purely romantic components to a kind of political loading. Nature, personal emotions and feelings, individual experiences, and some other common components among all romantics sometimes become a mature and ripe arena in the poetry of Behbahani and Farrokhzad for the manifestation of politics. However, these changes carry a kind of internal transformation that turns these components into metaphorical or virtual elements of politics. In such a poem, the individuality and reliance on personal experiences favored by romanticism are transformed into a kind of social *self* and the poem no longer revolves around the poet's private affairs and inner feelings. In proportion, what remains are the collective forms of expressing failures, aspirations, and justice-seeking. However, research shows that the most important factors that link these two poets along the transformation of romantic components such as naturalism and praise of personal emotions are manifested in the two factors of sociopolitical libertarianism and more importantly, the efforts to realize the unaccomplished rights of women.

References

- Abedi, K. (1998). *Lonelier Than a Leaf: The Life and Poetry of Forough Farrokhzad*. Tehran, Iran: Jami Press.

- Abrahamian, E. (2009). *Iran Between Two Revolutions*. Tehran, Iran: Nashr-e Nei.
- Adamiyat, F. (1997). *Confusion in Historical Thought*. Tehran: Bakhtar Press.
- Al Yafi, N. (2008). *The Evolution of the Artistic Image in Modern Arabic Poetry*. Damascus, Syria: Al-Etehad al-Ketab al-Arab.
- Behbahani, S. (2008). *Collection of Poetry*. Tehran, Iran: Nashr-e Negah.
- Behbahani, S. (2016). *Selected Poetry*. Tehran, Iran: Nashr-e Negah.
- Davoudi Moghaddam, F., & Gholipour, R. (2010). *A look at the poetry of Simin Behbahani with a social and cultural ecofeminism approach*. Proceedings of National Conference of Lyrical Literature. Najafabad: Islamic Azad University Press.
- Eagleton, T. (2009). *Literary Theory: An Introduction*. (A. Mokhber, Trans.) Tehran: Nashr-e Markaz.
- Farokhzad, F. (1974). *Diwan of Poems*. Tehran, Iran: Ketab'hay-e Jibi Press.
- Farokhzad, F. (2007). *A Collection of Poetry*. Tehran, Iran: Nashr-e Negah.
- Hoghoughi, M. (2006). *Selected Poetry of Simin Bahbahani*. Tehran, Iran: Nashr-e Niloufar.
- Horkheimer, M., & Adorno, T. (2007). *Dialectic of Enlightenment*. (M. Farhadpour, & O. Mehregan, Trans.) Tehran, Iran: Nashr-e Gham-e Now.
- Ja'fari, Z., & Nosrati, A. (2015). Comparison of values in the poetry of Parvin E'tesami, Forough Farokhzad, and Simin Behbahani. *Nashri-e Baharesten-e Sokhan (Journal of Persian Literature)*, 28, 69-92.
- Kamali, A. (2006). *Manifesto of the Silenced*. Tehran, Iran: Nashr-e Akhtaran.
- Khajat, B. (2018). Post-romanticism in the poetry of Forough Farokhzad. *Woman and Culture*, 10(36), 37-53.
- Lukács, G. (2007). About the Romantic Philosophy of Life. (M. Farhadpour, Trans.) *Arghanoon* (2), 1-18.
- Mohammadi, M., & Nazari, N. (2015). Analytic review of black romanticism in Nosrat Rahmani compositions. *Research in Persian Language & Literature*, 27(10), 1-10.
- Mokhtari, M. (1993). *Human in Contemporary Poetry*. Tehran, Iran: Tous Press.
- Rostamian, R., & Behnejad, H. (2002). Principles of romanticism, and its influence on contemporary Persian poetry. *Journal of Language and Literature Faculty of Letters and Humanities*, 35(1-2), 215-234.
- Sabour, D. (1956). *Horizons of Persian Ghazal Poetry*. Tehran, Iran: Padideh Press.
- Schmitt, C. (2014). *Political Romanticism*. (S. Saffari, Trans.) Tehran, Iran: Nashr-e Negah-e Moaser.
- Shahrivari, N. (2010). *Romantic Politics*. Tehran, Iran: Gam-e Now Press.
- Shamsia, S. (1995). *Literary Types*. Tehran, Iran: Ferdows Press.
- Shamsia, S. (2000). *Poetry Stylistics*. Tehran, Iran: Ferdows Press.
- Shelley, P., & Shelley, M. (2000). *The Complete Poems*. Modern Library.
- Sodagar, B. (2015). *Romantic fight with reality in Sahriar's poetry*. Proceedings of 10th International Conference of Persian Language and

- Literature Extension. Ardabil, Iran: Mohagheh-e Ardabili University Press.
- Zaragani, S. (2005). *Perspective of Contemporary Poetry in Iran*. Tehran, Iran: Saless Press.
- Zarrinkoob, A. (1990). *Literary Criticism* (Vol. 2nd). Tehran, Iran: Amir Kabir Press.
- Zoozani, Z., & Firouzi Moghaddam, M. (2019). *An exploration of the nature elements in the contemporary romantic poetry (The case of selected poetry of Fereydoun Moshiri)*. Proceedings of 2nd International Conference of Language, Literature, Culture, and History Studies. Payamnoor University.

فصلنامه

سال ۲۰، شماره ۷۹، بهار ۱۴۰۲، ص ۹۳-۱۲۲

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.20.79.93>

DOR: [20.1001.1.17352932.1402.20.79.4.3](https://doi.org/10.2634/Lire.20.79.93)

دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت‌گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست در شعر فروغ فرخزاد و سیمین بهبهانی

دکتر فرزاد رستمی^{۱*}؛ دکتر محبوبه خراسانی^۲

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۶

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۵

چکیده

این پژوهش می‌کوشد دگردیسی برخی از مؤلفه‌های رمانتیسم را در آستانه‌های سیاست بررسی کند. هدف این تحقیق دستیابی به پاسخی در خور این پرسش است که چگونه برخی از آموزه‌های سیاسی تر رمانتیسم مانند کیش آزادی یا ستایش از حقوق زنان، طغیان احساسات و دفاع تمام عیار از تجربه فردی چنان دامنه فراحی پیدا می‌کند که مؤلفه‌های غیر رمانتیسم را نیز به امور سیاسی بدل می‌کند. در این پژوهش اشعار این دو شاعر بررسی شد که افزون بر تفاوت‌های فرمی در محتوا، هم فروغ فرخزاد و هم سیمین بهبهانی متفاوت هستند؛ با وجود این دو شاعر با توجه به تمامی تفاوت‌ها به میانجی دگردیسی مضمون‌های رمانتیک در شعرشان بویژه دو عنصر طبیعت‌گرایی و احساسات شخصی در آستانه‌های سیاسی به هم شبیه می‌شوند.

کلیدواژه‌ها: رمانتیسم، سیاست، حقوق زنان، طبیعت‌گرایی، احساسات شخصی، کیش آزادی.

* ۱. دانش‌آموخته زبان و ادبیات فارسی گرایش غنایی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد،

ایران- نویسنده مسئول

farzadr2070@yahoo.com

orcid: 0000-0003-1691-3210

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

Najafdan@gmail.com

۱. مقدمه

وسعت استفاده از اصطلاح رمانتیک، مرزهای این مکتب هنری و ادبی را درنوردیده است؛ اما شاید از معدود مسائلی که نتوان آن را درون چنین مکتبی معنا کرد، حساسیت فزاینده به سیاست است؛ با این حال هنرمندان و منتقدان و حتی فیلسوفان رمانتیک، نظری واحد و منسجم دربارهٔ سیاست نداشته‌اند که بتوان آن را همچون برخی از عوامل مشترک مانند علاقه به طبیعت یا ستایش از عشق و تجربه شخصی از اصول اصلی رمانتیسم تلقی کرد؛ اما آنها در این مورد هم بی‌توجه نبودند. نزد برخی از نخستین شاعران رمانتیک، همچون لرد بایرون حساسیت‌های سیاسی هم در شعر و هم در زندگی تا بدان درجه رسید که او یک دوره نمایندهٔ مجلس انگلستان شد. نزد برخی دیگر همچون پرس‌بیش‌شلی، این حساسیت‌ها گاه در حد استعاره‌های ادبی و خطابه‌های پرشور در اشعارش باقی ماند؛ چنانکه در منظومه‌ای می‌سراید:

آی دنیا! آی زندگی! زمان! / ای شما که از واپسین پله‌هایتان بالا می‌روم! / پای من بر آنجا که پیشتر استوار ایستاده بود / لرزیدن آغازیده است. / آیا شکوه آن بهارتان کی باز می‌رسد؟ / هیچ وقت، آه ... دیگر هیچ وقت! (شلی، ۱۹۹۵: ۳۰۲).

تا آنجا که به عقاید سیاسی مرتبط بود به اعتقاد رمانتیک‌ها تمام واقعیت‌های خوب و بد باید بیان شود. کلاسیک‌ها پیرو اصول عقلانی بودند؛ ولی رمانتیک‌ها پیرو احساسات هستند و خیالپردازی می‌کنند. رمانتیسم «درد قرن» است. این جمله شک و نارضایتی دو گروه قرن نوزدهمی را نشان می‌دهد و به دلیل اشتیاق و هیجان رسیدن به عشق در کنار شکست و ناکامی در راه رسیدن به هدف به وجود می‌آید. تنوع و تعدد در تعریف نهضت رمانتیسم یا آنچه در حوزهٔ تولیدات فرهنگی و آفرینش‌های هنری به این جریان منسوب است به این امر منجر شده است که مؤلفه‌های اصلی و محوری آن به عنوان شاخص مرکزی این اصطلاح در اطلاق به آثار ادبی و هنری به کار گرفته شود؛ به عبارت دیگر آنچه با نام رمانتیسم می‌شناسیم، غالباً بهره‌مند از ویژگیهایی است که میان تمام آثار رمانتیک مشهور طی دو قرن گذشته مشترک بوده است. شارحان و ناقدان رمانتیسم از صدر ظهور این جنبش انقلابی تا امروز کوشیدند این مؤلفه‌ها را ضبط، و معرفی کنند و نهایتاً مصداق‌هایی در آثار ادبی و هنری برای آن نشان دهند؛ اما این کار طاقت‌فرسا میسر نمی‌شد مگر با برجسته ساختن عناصر یا مفاهیمی که از ابتدا برای رمانتیک‌های اولیه ارزش و اهمیت اساسی داشت. هم‌چنین سوبهٔ اصلی سیاست، که

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت‌گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست

بتوان آن را مخرج مشترک آرای این شاعران در باب حساسیت‌های سیاسی و اجتماعی دانست، این است که این مکتب نوعی منظومه از آزادی و آزاداندیشی بود که به شاعران و نویسندگان اجازه می‌داد تا براحتی در نوشتن شعر، رمان، داستان، نمایشنامه و... کنار آیند و به بیانی، آزادی تفکر و تأمل را در جهت گسترش فضای تخیل قوت بخشند. آنچه را می‌توان دگردیسی مؤلفه‌های رمانتیک نامید، محصول چنین وضعیتی است که در آن ارائه تعریفی واحد از اهمیت سیاست و حساسیت‌های اجتماعی - سیاسی، که بتواند همه رمانتیک‌ها را حول محور خود مجموع و متحد سازد، تقریباً غیرممکن به نظر می‌رسد. در چنین وضعیتی شاعران رمانتیک همچون مصداق‌های یاد شده یعنی بایرون و شلی هستند. حساسیت‌های آنها به سیاست، گاه از مجرای نوعی دگردیسی ژانریک به بیرون سرریز می‌کند؛ به بیانی دیگر آنها گاه محتواها و مؤلفه‌های رمانتیک را در آثار خود با رنگ و بوی سیاسی طرح می‌کنند و به زمینه می‌آورند.

این مقاله می‌کوشد مسأله دگردیسی برخی از مؤلفه‌های رمانتیسم را در آستانه‌های سیاست بررسی کند؛ به زبانی ساده، هدف این تحقیق دستیابی به پاسخی در خور برای این پرسش است که چگونه برخی از آموزه‌های سیاسی تر رمانتیسم مانند کیش آزادی یا ستایش از حقوق زنان، طغیان احساسات و دفاع تمام عیار از تجربه فردی چنان دامنه فراخی پیدا می‌کند که مؤلفه‌های غیرسیاسی رمانتیسم را نیز به اموری سیاسی بدل می‌سازد. برای این منظور این مسئله در شعر سیمین بهبهانی و فروغ فرخزاد مورد مطالعه قرار گرفته است. نظر به اینکه تاکنون تحقیقی با این موضوع انجام نشده، و با عنایت به اینکه بررسی ظرفیت‌های هنر رمانتیسم در شعر معاصر ایران همچنان قابلیت و ضرورت بحث و بررسی دارد، جنبه‌های نوآورانه و ضرورت‌بخش این تحقیق آشکار می‌شود. با این حال برخی تحقیقات علمی نیز در این میان هست که اساساً تا حدی به مسئله رمانتیسم در اشعار این دو شاعر زن معاصر ایران نظر کرده است؛ از آن جمله در نقد کتابی از مهدی زرقانی با عنوان تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی، علیرضا نیکویی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «تطور و دگردیسی ژانرها» به نقد آن کتاب می‌پردازد و در این زمینه تلاش می‌کند ظرفیتهای مفهومی خاصی را بررسی کند که زمینه‌ساز تحول ژانرها در ادبیات فارسی می‌شود. جعفری و نصرتی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه ارزشها در اشعار پروین اعتصامی، فروغ فرخزاد و سیمین بهبهانی» به

میانجی بررسی سوبه‌ها و مؤلفه‌های اجتماعی، اخلاقی و سیاسی در اشعار مهمترین شاعران زن معاصر ایران به موضوع تحقیق حاضر نزدیکی دارد. سوداگر (۱۳۹۴) در مقاله‌ی واقع‌گرایی رمانتیک در اشعار شهریار نیز پژوهش خود را درباره‌ی مهمترین مؤلفه‌های شعر رمانتیک متمرکز ساخته که این جستار نیز بر آنها تأمل کرده است. بهزاد خواجهات (۱۳۹۷) نیز در مقاله‌ای با عنوان «رمانتیسم سپاری در شعر فروغ فرخزاد»، سیر رمانتیسم و گذار از آن را در اشعار فرخزاد بررسی کرده است. زوزنی و فیروزی مقدم (۱۳۹۸) نیز در مقاله‌ی بررسی عناصر طبیعت در شعر رمانتیک معاصر توجه خود را بر اشعار فریدون مشیری متمرکز کرده و معتقدند که توجه به طبیعت گرای، هیجان و احساسات، کشف و شهود و گریز و سیرو سفر و سیاحت از وجوه شاعر است؛ با این حال تحقیق تلاش می‌کند که اساساً مفهوم تحولات درونی مؤلفه‌های رمانتیسم و دگردیسی آنها را به سیاست در شعر این شاعر در کنار اشعار سیمین بهبهانی قرائت کند.

۲. بحث اصلی

۲-۱ مبانی نظری

هنر رمانتیک، انقلابی تمام عیار در درک بشر مدرن از مفهوم زیبایی بود به این دلیل که مفهوم رمانتیک نه تنها گونه‌ها و ژانرهای هنری را فرا گرفت بلکه حتی در فلسفه، روانکاوی و نقادی نیز نفوذ کرد و آنها را منقلب ساخت. رمانتیسم، نویدبخش رهایی از تمامی قید و بندها، باید و نبایدها، مکروه و مستحب‌ها و اصول سفت و سخت دوران کلاسیک بود؛ به این دلیل خود واژه آزادی و تمامی دلالت‌های آن برای رمانتیک‌ها اصلی زوال نیافتنی و غیرقابل کاهش به شمار می‌آید. «شعار اصلی پیشوایان رمانتیسم، آزادی از قید و بندهای جامعه بود. آنها می‌کوشیدند تا انسان را نه تنها از همه امور اجتماعی آزاد کنند بلکه ادبیات را نیز از قید هرگونه پیام و هدف آزاد بدانند» (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۱۵۵)؛ با این حال هنر رمانتیک در نفس چنین کنش‌هایی بود که شکلهای جدیدی از سیاست تعریف می‌کرد. پیشوایان شعر رمانتیک ضد سیاسی نبودند بلکه نگاهی کوتاه به زندگی آنها (نظیر پرسی شلی، وردزورث، بایرون، کولریچ، نووالیس و حتی پیشتر از آنها گوته) نشان می‌دهد که تا چه اندازه تغییرات سیاسی و آزادیخواهی در نظرشان مهم

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت‌گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست و محترم بوده است. به همین دلیل است که در نظر آنها ساختارهای اجتماعی دارای اهمیت بسیار تلقی می‌شد.

در دیدگاه رمانتیک، شعر پیکره سازمند و بالنده‌ای است. در پیکره سازمند، جزء با کل در پیوند است؛ درست عین پیوستگی برگ و شاخه با درخت. در این کلیت انداموار و سازمند هر جزء در جزء دیگر تأثیر می‌گذارد و به طور متقابل عناصر شکل در هم مؤثرند. شعر محصول تجربه و احساس واحدست (الیافی، ۱۹۸۳: ۱۴۱ و ۱۴۲).

این نگاه ساختارگرایانه و تا حدی سیاسی، کم و بیش اجازه می‌دهد که جامعه با تمامی اجزا و ارکانش به عنوان کلیت فهم و درک شود و البته در این کلیت، سیاست نیز جای خود را دارد؛ اما این قضیه ملموس‌تر از این موارد قابل ردیابی و پیگیری است؛ به عنوان مثال دو نمونه تحلیل از سویه‌های سیاسی و اجتماعی رمانتیسم و دگردیسی مؤلفه‌هایی همچون طبیعت‌گرایی، احساسات و عواطف، تجربه شخصی و مسائلی از این دست را می‌توان مثال زد: نخست نوشته‌های گئورگ لوکاچ، فیلسوف مارکسیست در این زمینه است. لوکاچ در یکی از مهمترین مقالاتش با عنوان «در باب فلسفه رمانتیک زندگی»، نگاهی ژرف به این نهضت فکری انداخت که بعدها به عنوان مکتبی برجسته در حوزه‌های هنری و ادبیات قد برافراشت. این مقاله در جستجوی سبک و سیاقی از فهم جهان و کارکرد جوامع انسانی بر اساس زمینه‌های تاریخی خاصی است که اولاً رمانتیسم را مشروعیت می‌بخشد و ثانیاً از آن بهره می‌گیرد. هرچند لوکاچ هم در این مقاله و هم در بسیاری از آثارش، که در مورد رمانتیسم نگاشت، مستقیم یا غیر مستقیم به این مفهوم نقدهایی عمیق وارد می‌کند، نباید اهمیت مفهوم و مکتب رمانتیسم را در نظر لوکاچ به جریان محدود هنری فروکاست. در نظر لوکاچ رمانتیک‌ها می‌خواستند سیاست و فرهنگی نو بیافرینند؛ هنر را آموختنی سازند و نبوغ را سازمان دهند.

رمانتیک‌ها انتظار داشتند که این بار نیز همچون دوران شکوهمند گذشته تاریخی هر ارزش نوآفریده به مایملکی ثابت و همیشگی بدل شود. آنها می‌خواستند که پیشرفت دیگر تابع منطق تصادف نباشد و آشکارا می‌دیدند که تنها پایه و بنیان ممکن برای استقرار چنین فرهنگی، هنری است برخاسته از ذهن و ماده و تکنیک (لوکاچ، ۱۳۸۶: ۸).

لوکاچ نگاهی خوش‌بینانه به این مقولات ندارد. برای او امر شرّ یا شیطانی نظام سلطه و استبدادی است که رمانتیک‌ها به جای مقابله تمام عیار با آن در عرصه سیاست بیشتر جنبه‌ای شیطنت‌آمیز و بازیگوشانه داشتند. این جایگزینی شیطنت به جای شیطان در نظر لوکاچ، سرشت‌نمای رویکرد سیاسی رمانتیک‌هاست؛ اما دست‌کم این مورد را ثابت می‌کند که آنها خوب یا بد، کم یا زیاد نسبت به سیاست، حساسیت‌های قابل توجهی داشته‌اند. مورد دوم آرای فیلسوف سیاسی آلمانی، کارل اشمیت است. اشمیت با تأکید بر این مسأله مهم، که در گذشته رستگاری و فرمانروایی دین و دولت، قدرت روحانی و قدرت دنیایی یکی بوده است، این نتیجه مهم را می‌گیرد که جدایی و تفکیکی که در عصر حاضر بین این جفت‌ها صورت گرفته، اساساً نامشروع و تحریف‌آمیز است. در نگاه رمانتیک‌ها، دولت نباید به فرمانفرمایی قانون یا به ترس یا قاعده متوسل شود، بلکه فرمانبرداری باید از وحدت همراه با راز و رمز مردمان و بر اساس ایمان مشترک نسبت به معشوق یا وفاداری نسبت به فرد صورت پذیرد. مسأله اعتقاد و حس مشترک است که می‌تواند شیرازه مجموعه‌ای باشد و البته حس مشترک همراه با راز و رمز هم هست که اصلاً نتوان آن را به صورت فی‌المثل قراردادی صریح و روشن درآورد. در همین رابطه است که اندیشمندان رمانتیک، نظریه‌های ماشینی یا عقلانی دولت را مردود در نظر می‌گیرند» (شهریوری، ۱۳۸۹: ۳۳).

اگرچه اشمیت میان سیاست و دولت تمایزی قائل می‌شود و در تعریف سیاست می‌نویسد «چیزی که مربوط به دولت باشد» در عین حال در کتاب «مفهوم امر سیاسی» اعتقاد دارد که «مفهوم دولت، مفهوم سیاست را از پیش متصور می‌کند» (همان). بدین‌سان به نظر می‌رسد اشمیت به اندیشه رمانتیک‌ها در مورد دولت پایبند است و در تعریف دولت، آن را عالیت‌ترین و گسترده‌ترین واحد در نظر می‌گیرد؛ واحدی که آخرین تصمیمات را می‌گیرد؛ حتی در تعریف حکمران در کتاب الهیات سیاسی خود می‌نویسد: «کسی که در وضعیت استثنایی تصمیم می‌گیرد» (اشمیت، ۱۳۹۴: ۱۶۲). اشمیت در این‌باره معتقد است که هسته هرگونه فلسفه سیاسی این است: «دولت، اثر هنری است» (همان: ۱۶۳). دولت واقعیت تاریخی - سیاسی موقعیت برای اثری هنری است که توسط دستاوردهای خلاق، سوژه رمانتیک تولید شده است؛ موقعیتی است برای شعر و رمان یا حتی برای صرف احوال رمانتیک. هنگامی که نوالیس از دولت به مثابه انسان اکبر سخن

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت‌گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست

می‌گوید، این اندیشه‌ای است که قرن‌ها اظهار شده است (همان). از این دیدگاه، رمانتیسیم، فقط زمانی به دست می‌آید که این شخص - دولت فردی «زیبا» و ابژه عشق و احساساتی از این دست نامیده شود. ما نمونه‌ای فوق‌العاده اما به تمامی سازگار از این کردار ناب زیباشناختی و احساساتی را در مفهومی رمانتیک از دولت پروس می‌یابیم. در این مورد، خود تصویر رمانتیک تغییر می‌کند. جاه و جلال موناشرسی بر «شعری» متکی است که خودش را بر شخص تحمیل می‌کند و تمنایی والاتر از ماهیت او را برآورده می‌سازد. نتیجه ساده این فلسفه سیاسی زیباشناسانه، ظاهراً این است که زیباترین شخص باید بر دولت حکومت کند: آن‌کس که در زیبایی، اول است، باید نخستین فرد در قدرت باشد؛ «اما باز هم، این امر نمی‌تواند رمانتیک باشد؛ زیرا در امر رمانتیک این رئالیت (واقعیت) نیست که موضوعیت دارد، بلکه در عوض امکان تولید رمانتیک است که هر چیزی را دگرگون می‌سازد و آن را به فرصتی برای شعر تبدیل می‌کند» (همان: ۱۶۳).

اکنون مسئله اینجاست که آیا رابطه همه شعرها و ادبیات رمانتیک در جای جای جهان با امر سیاسی از این دو الگو پیروی می‌کند. در مقام پاسخ با رجوع به کارنامه بسیاری از شاعران رمانتیک در می‌یابیم که گاه قضیه تا این حد فلسفی نیست و حتی گاه اندیشه‌های لوکاج و اشمیت در عرصه اجرای ادبی نعل‌بالنعل توان ظهور ندارد. واقعیت این است که در شعر رمانتیک فرهنگ ایرانی در بسیاری از موارد سیاست مجال ظهور نداشت و گاه به صورتهای نمادین و گاه در هیئت «سیاسی شدن» دیگر مؤلفه‌های رمانتیسیم ظاهر می‌شد که در تقابل با فرهنگ و سیاست حاکم به خودی خود انتقادی بود و از همین روی سیاسی می‌شد. در شعر جدید همراه با مؤلفه‌های رمانتیک آن نوعی هنجارگریزی وجود دارد که ریشه آن را باید در عصر مشروطه جستجو کرد. آغازگر دوره رمانتیسیم شاعرانی هستند که هنجارگریزی و ویژگی رمانتیک بودن را در مضمون شعرهای سنتی گذشته وارد کرده‌اند. محصولات شعری عصر مشروطه، که عمدتاً در مضمونها متحول شده است، رنگ اجتماعی و محفلی به خود می‌گیرد و در به روی نظریه‌های نوینی از «ملت»، «وطن»... روابط انسانی و طبیعت باز می‌شود و این در حالی است که جلوه‌های کم‌رمق از فلسفه جانبداری از رمانتیسیم فرانسوی در آن مسائل آشکار است.

برای نمونه در آغاز شعر رمانتیک فارسی می‌توان گفت که از آنجا که شعر عصر مشروطه، شعر مبارزه و پایداری است و عمدتاً لحنی پرخاشگرانه دارد، خیلی زیبا و هنرمندانه نیست و حتی عشق در آن جایگاه ویژه‌ای ندارد و اشعار عاشقانه در آن دوره کمتر معمول است. در شعر مشروطه رگه‌های رمانتیسم وجود دارد اما در اوائل بسیار ضعیف است. کم کم جلوه‌های رمانتیسم با گذشت زمان نمود بیشتری در آثار برخی شاعران عصر مشروطه پیدا می‌کند و مسائلی از قبیل عشق، احساسات، فردگرایی و علاقه‌مندی به طبیعت و یأس و ناامیدی (به دلیل ناکام ماندن انقلاب مشروطه) در این آثار جلوه‌گری می‌کند. سرانجام با ظهور نیما و ساختارشکنی او در شعر فارسی، دوره‌ای که می‌توان آن را شبیه‌ترین دوره عصر حاکمیت ادب رمانتیک در فرانسه (در کل دوران ادبیات ایران) نامید در ادبیات فارسی پدیدار گشت. البته این رمانتیسم دارای تمام ویژگیهای همنام اروپایی خود نبود، ولی به دلیل تأثیرپذیری شاعران ایران بویژه خود نیما از جریانات حاکم بر ادبیات فرانسه بعد از انقلاب کبیر آن کشور، رمانتیسم فرانسوی بر ادب این دوره ایران، تأثیرات مهمی بر جای نهاد.

این رمانتیسم در آثار شاعران عصر نیمایی به صورتهای مختلف منعکس شد. در این عصر، که از سال ۱۳۰۴ تا اوایل انقلاب اسلامی ادامه یافت، رمانتیسم با شدت و ضعفها و فراز و نشیب‌هایی در آثار شاعران پدیدار گشت. مضمونهای مورد توجه در این دوره، اجتماعی و سیاسی بود و شاعران در صحنه مبارزات ظاهر شدند و به همین سبب سرنوشت سیاسی هم پیدا کردند. البته موجی از ترکیب‌ها و تصویرهای تازه، که تأثیر شعر رمانتیک فرانسه و... را با خود همراه داشت به شعر این شاخه از ادبیات پس از مشروطه هجوم آورد و در کل دیدگاهی جدید در عرصه شعر در این دوران گشوده شد. این دسته از شاعران در فضای سیاه پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به دامن یأس، تنهایی، سکوت، شب و مرگ پناه بردند. البته این روند از شهریور ۱۳۲۰ تسریع شده بود.

کلمات وحشت، هراس، اندوه، مرگ، بیگانه، ناشناس و ناپایدار، که در اشعار جوانان این نسل فراوان به چشم می‌خورد، تنها به علت زیبایی و خوش آهنگی شاعرانه در سروده‌های این روزگار به کار نرفته، بلکه نمودار و بیان‌کننده بسیاری از افکار و عواطفی است که این نسل را بازیچه دست خود قرار داده است. شعر این دوران بر خلاف شعر آغاز مشروطیت، خصوصی و فردی است. شاید بتوان گفت

_____ دگر دیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت-گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست

که به این دلیل شعر این دو دوره در مقابل هم قرار دارد... . اشعار سخنوران جوان نسل جدید به استثنای تنی جدید که شیوه خاص سیاسی و مرامی داشتند از اندوه و نومیدی و اضطراب انباشته است (مختاری، ۱۳۷۲: ۱۷۷).

با این حال و البته متأسفانه، تصور رایج در مورد رمانتیسم در ایران عمدتاً درپاره‌ای عاشقانه‌ها، پدیده‌ای ضدرنالیستی و مبتنی بر تخیل مفرط و ذهن‌گرایی خلاصه می‌شود در حالی که رمانتیسم نه تنها مکتب ادبی بلکه جنبشی جهانی است که زمینه‌های مختلفی چون ادبیات، فلسفه، علوم اجتماعی و سیاسی، معماری، موسیقی، نقاشی، سینما و جز آن را در برمی‌گیرد. دهه‌های بیست و سی قرن چهاردهم خورشیدی یکی از مهمترین دوره‌های شعر رمانتیک فارسی است. زرقانی معتقد است: «رمانتیسم در ایران در اواخر دوره مشروطه و حدود سال ۱۳۰۰ با اشعار عشقی و بویژه افسانه‌نما شروع می‌شود و اوج آن در دهه سی و پس از شکست نهضت ملی است» (زرقانی، ۱۳۷۸: ۲۱۸ و ۲۱۷).

۲-۲ عناصر رمانتیک در عرصه سیاست

در بررسی سویه‌های رمانتیک در شعر ایران، که در آستانه‌های سیاسی درگیر دگر دیسی ماهوی یا شکلی می‌شود، باید دو نکته مهم را لحاظ کرد: اولاً از آنجا که سیاست استبدادی در ایران همواره هرگونه ابداع ادبی و خلاقیت‌ها در عرصه هنر را که حساسیت‌های سیاسی دارد برای خود خطرناک می‌دید، خود به خود شعر رمانتیک در ایران ویژگی سیاسی‌تر از هم‌قطاران خود در غرب پیدا کرد. ثانیاً سرکوب حق‌طلبی و برابری‌خواهی زنان در ایران معاصر و در دو قرنی که گذشت نیز به گونه‌ای سبب شد که این حساسیت‌ها بیش از پیش ماهیت سیاسی پیدا کند؛ به عبارت دیگر شعر فروغ فرخزاد و سیمین بهبهانی حتی در زمانی که بدون اشاره به شاخصه‌های سیاسی، عدالت اجتماعی و مسائلی از این دست سروده و منتشر می‌شود به اعتبار اشاره به حقوق زنان و دفاع تمام عیار از هویت آنها جنبه‌ای سیاسی پیدا می‌کرد. بنابراین مهمترین عامل سیاسی شدن اشعار این دو شاعر را می‌توان در دو مسئله دید: نخست نظرگاه آنها نسبت به ستایش و کیش آزادی و دوم دفاع انقلابی آنها از حقوق و هویت زنان در جامعه ایران معاصر.

زمینه اصلی و اساسی رمانتیسم در ادبیات ایران، سنت غنی و پر بار شعر غنایی است.

شعر غنایی عمدتاً، احساسگرا و مبتنی بر عشق و زیبایی و سرچشمه گرفته از عواطف درونی است. در نظر ارسطو معیار دقیقی برای شعر غنایی نیست؛ زیرا به عقیده وی، شعر غنایی با موسیقی آمیخته است و لذات حاصل از آنها را نمی‌توان از یکدیگر جدا کرد. ادب غنایی نزد اروپاییان به ادبیات «لیریک» مشهور است. «لیر نوعی آلت موسیقی است مانند چنگ که یونانیان قدیم اشعاری همراه با «لیر» خوانده‌اند که به آنها «لیریک» گفته می‌شد و در ایران نیز نظیر این ساز را می‌توان یافت» (صبور، ۱۳۳۵: ۶۶). از قرن ششم به بعد، سیر غزل راه صعود طی می‌کند و در قرن هفتم و هشتم به اوج خود می‌رسد و تا عصر ما نیز این قالب ادامه می‌یابد. «بسیاری از محققان منشأ اشعار غنایی را ادبیات فولکلوریک دانسته‌اند» (شمیسا، ۱۳۷۷: ۱۲۴). براساس سبک‌شناسی، سبک‌های رایج در شعر فارسی را می‌توان به چند دسته عمده تقسیم کرد که عرصه جولان رمانتیسم واقعی را می‌توان در سبک حد وسط و جدید یعنی ادبیات دوره مشروطه به بعد دانست (شمیسا، ۱۳۷۹: ۱۳). در این دوره است که رمانتیسم در ایران در پی رمانتیسم اروپایی رشد کرد و تا حدودی شکل واقعی به خود گرفت و کسانی چون نیما یوشیج، فروغ فرخزاد، فریدون توللی و نادر نادرپور را نماینده خود در ایران ساخت (اشرف، ۱۳۸۱: ۲۱۵).

دوران معاصر حکایتی متفاوت دارد. بعد از انقلاب مشروطه، سیاست عنصری نازدردنی از فرهنگ پیشرو و رادیکال زمانه در هنر و ادب فارسی شد. درباره وضعیت زمانی و سیاسی دروان فرخزاد و بهبهانی باید گفت که دهه‌های ۳۰ تا ۵۰ شمسی مقطعی است که هم فرخزاد و هم بهبهانی آثار خود را می‌نویسند؛ با این حال عمر کوتاه فرخزاد برخلاف بهبهانی باعث می‌شود که دهه‌های بعدی و تحولات اجتماعی آن را تنها در مورد بهبهانی بتوان بررسی کرد. دهه سی و چهل شمسی به لحاظ تحولات اجتماعی متفاوت است. در اولی تحولات سیاسی و در دومی تحولات اقتصادی است که بر سازنده روحیات اجتماعی به شمار می‌رود. دهه سی شمسی را باید دهه اختناق و نوعی هرج و مرج سیاسی انگاشت. شاه پس از کودتای تاریخی و مشهور ۳۲ با ایجاد نهادهای خشن امنیتی و دوچندان ساختن رعب و هراس سیاسی و اجتماعی، توجه خود را از ابعاد آزادیهای اجتماعی به سمت نوعی خودکامگی برگرداند (ر.ک آدمیت، ۱۳۷۶: ۴۹).

دهه چهل شمسی نیز آغاز دوران مهمی در تحولات زندگی شهری و نضج طبقه متوسط جدید در ایران به شمار می‌رود که در مطالعات مربوط به این دوره کمتر مورد

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت‌گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست

توجه قرار گرفته است. البته تحولات مهم اقتصادی این دوره نظیر اصلاحات ارضی و رشد صنعتی و خدماتی ناشی از افزایش درآمد نفت، توجه بسیاری از تحلیلگران اقتصادی و تاریخی را به خود جلب کرده است؛ اما پیامدهای اجتماعی ناشی از این تغییرات، که در گسترش جمعیت شهری، تغییر کیفی ساختار و گروه‌بندیهای اجتماعی و شیوه زندگی شهری نمایان شد، صرف نظر از تفسیرهای ساده شده‌ای که از پیدایش جامعه مصرفی در ایران ارائه شده از وجوه دیگر کمتر مورد توجه قرار گرفته است (ر.ک. آبراهامیان، ۱۳۸۸: ۴۸۲).

بررسی روانشناسانه دو شاعر ایرانی و روحیات آنها در این دوره‌ها نشان‌دهنده این است که هر دو نسبت به این تحولات اجتماعی واکنش‌هایی نشان داده‌اند؛ با این حال در این میان تفاوتی وجود دارد. واکنش فرخزاد نسبت به این تحولات، فوری و عاجل‌تر و هم‌چنین رویارویی او مستقیم‌تر به نظر می‌رسد؛ این بدان معنی نیست که رویارویی مستقیم با این تحولات در روحیه بهبهانی دیده نمی‌شود بلکه همان‌طور که بیان شد، بهبهانی در دوره‌های بعدی زندگی (یعنی زمانی که یکی دو دهه از مرگ فرخزاد می‌گذرد) است که بتدریج رویاروییهای اجتماعی‌اش را با آن تحولات آشکارتر می‌سازد و آن را در سالهایی که پس از فرخزاد زنده ماند به اوج می‌رساند.

در دل چنین وضعیتی است که وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این دوره بر دیدگاه‌های شاعران تأثیر مستقیم بر جا می‌گذارد. ادبیات رمانتیک از نوع سیاه و بدبینانه آن به عنوان یک گونه ادبی، پس از یک دهه تحرک و تنش در عرصه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی در جامعه ایران پا به عرصه وجود گذاشت. در واقع گونه‌ای اعتراض به پیامدهای ویرانگر کودتای سال ۱۳۳۲ بود که بسیاری از فعالیت‌های فرهنگی و سیاسی را به یکباره در افول مطلق فرو برد. شاعران در این عصر، اعتراضات خود را با وجود اختناق و سانسور گسترده به گونه‌های مختلف، گاه نیمه آشکار و زمانی غیر مستقیم بیان کردند. سمبولیسم، یکی از شیوه‌های ناآشکار برای مبارزه با سانسور بود؛ اما ادبیات سیاه و رمانتیک، گونه‌ای مبارزه آشکار و پنهان و البته تا حدی منفی با انسداد سیاسی بود که عصیان و اعتراض شاعر را با تمرکز بر پیامدهای زیانبار ناشی از کودتا در حوزه مسائل سیاسی اجتماعی و فرهنگی بازگو می‌کرد (شیری و دیگران، ۱۳۹۱: ۷۵).

در ادامه تلاش می‌شود دو مورد از مهمترین موارد شعر رمانتیک بررسی شود که در

شعر فرخزاد و بهبهانی حساسیت‌های سیاسی را دربرمی‌گیرد و محتوای خود را به شکل استعارای به سمت سیاست سوق می‌دهد: طبیعت و احساسات فردی.

۱-۲-۲ دگرذیسی طبیعت به آزادی سیاسی و پاسداشت آن

یکی از عوامل مشترک در شعر فرخزاد و بهبهانی این است که طبیعت در مقام یکی از مؤلفه‌های اصلی رمانتیسیم در آثار آنها شکل سیاسی پیدا می‌کند. پاسداشت آزادی در شعر فرخزاد در پاسداشت آزادی زنانه تبلور می‌یابد و به این دلیل می‌توان او را همکار سیمین بهبهانی دانست. او از معدود شاعران زن ایرانی است که توانسته زن بودن خود را در شعر حفظ کند و در سایه ذهنیت مردانه، آن را از دست ندهد. با توجه به فرهنگ پدرسالارانه عصر او از دیرباز، گرایش‌های مردانه بر تفکر و نگرش زنانه سایه و غلبه داشته است. شرایط روانی حاکم بر اذهان و اندیشه‌ها در طول تاریخ، زن را از زن ماندن در عرصه‌های هنری، محروم ساخته است. شاعران زن فارسی، ناخودآگاه و تحت تأثیر تربیت تاریخی خویش از نشان دادن احساسات زنانه خودداری کرده‌اند. «به باور فرخزاد، عموم قوانین و قواعد عرفی جامعه به ضرر زنان است» (عابدی، ۱۳۷۷: ۳۴). او در مقام روشنفکر جامعه، حاضر نیست به زندگی عادی و مظلومانه زن ایرانی تن دهد و لذا در برابر قوانین مردسالارانه جامعه به مبارزه می‌ایستد و بتدریج این موضوع به یکی از زمینه‌های اصلی شعر او مبدل می‌شود. در واقع، سرکشی در برابر قوانین تحمیلی اجتماع از ویژگیهای برجسته شعر فروغ است؛ از این روست که «نه گفتن» و تسلیم محض نبودن یکی از خواسته‌های فردی و اجتماعی فروغ است که به‌رغم فضایی که در آن زندگی می‌کند از به زبان آوردنش هراسی ندارد. در چنین شعری است که ابر به عنوان عنصری از طبیعت به نوعی منفی بودن دائمی بدل می‌شود که دیگر نمی‌خواهد جلوی استبداد سر تسلیم و تأیید فرود آورد:

من دلم می‌خواهد / که به طغیانی تسلیم شوم! / من دلم می‌خواهد / که بیارم از آن ابر
 بزرگ / من دلم می‌خواهد / که بگویم: نه! نه! نه! نه! (فرخزاد، ۱۳۸۹: ۱۷۳).

توصیفاتی که در افسانه نیما بود، بعدها در «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» فرخزاد امکانهای جدیدی از این دست می‌گیرد. برخلاف عقیده متعارف، این توصیفات، فضای سیاه جاری یا خفقان ابدی را در دستگاه سمبول‌سازی خود چرخ نمی‌کند بلکه در عموم آنها بسامد زیاد ابهام در فراچنگ آوردن زمان و ناتوانی از

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت-گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست

ارائه تصویری قانع کننده از جهان است که زبان توصیف را به رانه‌ای ماخولیا و برجسته‌سازی فقدانها سوق می‌دهد (کمالی، ۱۳۹۵: ۱۸۵).

لبّ کلام در رویکرد فرخزاد به سیاست، توجه به ساحت نمادین عناصر طبیعی است که نشانه‌های آزادی است یا در طول تاریخ ادب سمبولیک در ایران به ویژگی‌های سیاسی ارجاع پیدا کرده است. رویکرد او مستقیماً نمادگرایانه نیست که همچون قدما فرضاً سرو را نشانه «رهایی» یا «آزادی» بدانند؛ بلکه نگاه او به عناصر طبیعی در بافت روایتی است که خود شاعر شکل می‌دهد و از جنبه‌های آزادانه آنها مستقیماً دفاع می‌کند. وقتی شاعر می‌گوید:

حیاط خانه ما تنهاست / حیاط خانه ما / در انتظار بارش یک ابر ناشناس / خمیازه می‌کشد (فرخزاد، ۱۳۸۹: ۴۵)

مرادش این است که نشان بدهد چگونه مفهوم طبیعت اولیه (ابر) با طبیعت مصنوع و ثانویه (باغچه) در راستای هدف واحد رهایی و رستگاری پیوند می‌خورند؛ اما به دست نیامدن این مواهب، همیشه شاعر را دچار نوعی ماخولیا می‌کند که آن هم از ویژگی‌های شعر رمانتیک است. فرخزاد این رانه ماخولیایی را، که نشاندهنده تغییر بافت رمانتیک به بافت سیاسی است در شعر «کسی که مثل هیچ کس نیست» بخوبی نشان می‌دهد: «و می‌تواند حتی هزار را بی‌آنکه کم بیاورد از روی بیست میلیون بردارد» (فرخزاد، ۱۳۸۹: ۸۱). این مسأله دقیقاً در ظاهر رویکردی رمانتیک از زبان دخترپچه‌ای دارد که گویی هنوز در مدرسه اعداد را بخوبی نیاموخته است. برای او بیست میلیون آن قدر زیاد است که اگر هزار تا هم از رویش برداشته شود، اتفاقی نمی‌افتد؛ اما در واقع فرخزاد در اینجا نبود را به جای سمبولیزه کردن برجسته می‌کند: اشاره او دقیقاً به زندانی کردن بیش از هزار نفر در جریان کودتای سال ۱۳۳۲ است در حالی که جمعیت ایران در آن زمان حدود بیست میلیون نفر بوده است. بهبهانی نیز در این مورد عرصه را به فرخزاد واگذار نمی‌کند و دیدگاهی مشابه را نشان می‌دهد. کلمات در شعر بهبهانی ویژگی استعاری خود را حفظ می‌کند؛ اما دقیقاً راهی از سوی رمانتیسم به سیاست می‌گشاید:

آسمان سر زده از چشم کبود تو ولیک آنچه در او نکند جلوه‌گری اختر ماست
(بهبهانی، ۱۳۹۴: ۹۴)

در این بیت دیده می‌شود که استفاده از عناصر طبیعی همچون آسمان و کبودی و

اختر در ارتباطی رمانتیک با هم قرار دارد؛ اما کبود بودن چشم نشاندهنده سرکوب است که بارها توسط نویسندگانی که بهبهانی به آنها تعلق خاطر نشان داده مانند بزرگ علوی در سالاری‌ها (۱۹۷۶)، علی اشرف درویشیان در سالهای ابری (۱۳۷۰) یا یک هلو هزار هلو صمد بهرنگی (۱۳۴۷) این تصویر منعکس شده است. از سوی دیگر می‌بینیم که نوعی تراژدی به تصویر کشیده می‌شود که بیشتر بر رمانتیسم سیاه ناظر است؛ یعنی همان گونه از رمانتیسمی که در فرهنگ آلمان و انگلیس ذاتاً سیاسی است.

در شعر بهبهانی مسائلی از این دست بر اساس نوعی بینش فلسفی موسوم به «اکوفمینیس» تبیین شده است. بر اساس آموزه‌های «اکوفمینیس یا فمینیسیم اکولوژیکی»، روابط مهمی میان رفتار زنان، رنگین پوستان و طبقات پست اجتماعی از یک سو و رفتار طبیعت غیرانسانی از سوی دیگر وجود دارد. تبیین این روابط بویژه رابطه زن، طبیعت و تعیین آنچه بالقوه موجب رهایی زن و طبیعت غیرانسانی می‌شود، اساسی‌ترین طرح فلسفه اکوفمینیسیم است. این گفتار بر روابط عملی و تجربی میان زن و طبیعت تکیه می‌کند.

اکوفمینیسیمها در صدد هستند با استحکام پیوند میان زن و زمین و ریشه‌های بسیار قدیمی آن، که در اسطوره‌ها و زبان و ادبیات بیشتر ملل جهان بی‌سابقه نیست از ادامه بحرانها بکاهند. به اعتقاد اینان، بهره‌کشی انسان از طبیعت را می‌توان تجسم و دنباله ستم بر زنان دید؛ به این معنی که این امر، نتیجه مرتبط ساختن طبیعت و جنس مؤنثی است که قبلاً توسط فرهنگ مردسالار مورد تحقیر و ستم واقع شده بود. سیمین بهبهانی از جمله سخن‌پردازانی است که دغدغه‌های اجتماعی و هستی‌شناسانه زنان را با استعارات و تشبیهات حوزه طبیعت و محیط زیست به شکلی عمیق و مؤثر مطرح می‌کند و توجه به تسلط فرهنگ قهرآمیز مردسالارانه همراه با توصیفات شاعرانه و تأثیرگذار و کاوش‌های هستی‌شناسانه از بارزترین بنمایه‌های شعری اوست (داوودی مقدم و قلی پور، ۱۳۹۵: ۹۰).

در شعر «پسته» محصولات غذایی همچون گردو و پسته، که نمادی از استخراج غذا از طبیعت است به عناصری بدل می‌شود که فاصله‌های طبقاتی را به شکل مضاعفی برجسته می‌کند:

دیروز گردوی تازه دیده ست / و چشم پوشیده ست / هر روز چشم‌پوشی‌هایش /
 با روز پیش پیوسته / کودک روانه از پی بود / زن سوی او نگاه افکند / با دیده‌ای

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت‌گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست

که خشمش را / باران اشکها شسته. / ناگاه جیب کودک را / پر دید «وای!»
دزدیدی؟» / کودک چو پسته می‌خندید / با یک دهان پر از پسته (بهبهانی، ۱۳۹۴:
۱۸۳).

مسأله‌ای که در اینجا با اشاره به این قطعه نیازمند تصریح است این واقعیت است که برخلاف ساخت State یا همان دولت - ملت در غرب، که حوزه‌های سیاسی و اجتماعی و فرهنگی تا حد زیادی امکان جدایی دارد، این مرزها در ایران شکل متفاوتی را نمایش می‌دهد. بررسی مسائل اجتماعی در وضعیت سیاسی ایران از دیرباز تا کنون نفس سیاسی داشته است. شاعر در همین روند در شعری دیگر، آواز جوانه‌ها و شکوفه‌ها و گلها را در شعر خود صدادار می‌کند و از این طریق شعر را به طبیعت پیوند می‌دهد و در عین حال این پیوند، زمانی که در معرض شنیدن خواننده قرار می‌گیرد و از او می‌خواهد که گوش به این شکفتگی باز کند، سویه‌ای رهایی بخش دارد که آگاهی طبقاتی را می‌رساند:

این صدای شکفتن را از بهار تنم بشنو

هر جوانه به آوازی گویدت که منم بشنو

هر جوانه به آیینی شد شکوفه پروینی

مست جلوه اگر گفتم شاخ نسترنم، بشنو

بیش ازین چه درنگ آرم؟ چنگ زهره به چنگ آرم

بر رگش به هزار آیین، زخمه گر بزخم، بشنو

(بهبهانی، ۱۳۹۲: ۶۲)

بهبهانی در موارد متعددی احساس درونی خود را به طبیعت تسری می‌دهد و به گونه‌ای با آن همذات‌پنداری می‌کند؛ اما در عین حال این تسری به میانجی رنجی است که گویا همه همجنسان او (یعنی زنان جامعه معاصر ایران) از آن در تعب و عذابند:

پیوند گذشته‌های پر رنج

هم بند تو بوده‌ام زمانی

شاعر رنج را صورت‌بندی می‌کند؛ اما می‌دانیم که تفصیل در بیان رنج مؤلفه‌ای رمانتیک است؛ با این حال او می‌خواهد پایان‌بندی ضربتی و عاجل به آن بدهد و این دقیقاً هم‌نوا با کنش سیاسی - انقلابی است؛ درست در لحظه‌ای که گویی تمام رنجهای خواهران و برادران او رنجهای اویند که بر چهره‌اش چون داغی نشسته است:

رنجی که تو برده‌ای ز غولان

بر چهر من است نقش بسته

زخمی که تو خورده‌ای ز دیوان بنگر که به قلب من نشسته (همان: ۵۱).
 بهبهانی در قطعه‌ای دیگر انسان را، که محصول طبیعت است به ناگاه در آستانهٔ سیاست می‌بیند و او را از عشق و شیدایی دور می‌داند که در سیرت و طبیعت اوست:
 چو چنگ نغمه ساز، فروخواندی در گوش مرد، نغمه همتایی
 گفتی که جفت و یار توام، اما نی بهر عاشقی و نه شیدایی
 این سان که درجبین تو می بینم کرسی نشین خانه شورایی
 بر سرنوشت خویش خداوندی در کار خویش، آگه و دانایی
 (همان: ۲۹۷)

قطعه دیگری از اشعار سیمین مرز باریک رمانتیسم و سیاست را به شکلی که در آرای کارل اشمیت مشاهده کردیم، باریکتر و در عین حال پرتنش تر می‌سازد:
 آبشار بلند چون مسواک / تن به صخره‌ها می‌زد / سنگها چون شکسته دندانها /
 نامرتب، سیاه افتاده / بستر آبشار چون دهنی / از غریبی به زجر جان داده (همان: ۲۸۳).

در اینجا بازیهای تصویری رمانتیک با عناصر طبیعی گشایندهٔ روایت شعر است؛ با این حال تشخیص و تشبیهات انسانی مندرج در تار و پود آن به فضای شعر سویه‌های عمیقاً سیاسی می‌دهد مشروط بر اینکه رابطهٔ سیاست و امر اجتماعی را همچون کلیتی واحد در نظر آوریم که در آرای کارل اشمیت مشاهده می‌شود.

نسبت به بسامد این موضوع در اشعار سیمین بهبهانی در این مورد برتری استفاده از عناصر طبیعت در گونه‌ها و صورت‌های سیاسی از آن فرخزاد است. نمونه‌های بسیار زیادی از طبیعت‌گرایی رمانتیک در آثار فروغ دیده می‌شود که بسامد سیاسی شدن آن را نسبت به حضور طبیعت در آثار سیمین بهبهانی بمراتب بیشتر نشان می‌دهد. نمونه‌های بسیار آشکار از این وابستگی شاعرانه به طبیعت در این نمونه‌ها قابل دریافت است. در پراکنش عنوان شعر را می‌آوریم: ۱. تشبیه تب به ستاره و شب به برکه (آفتاب می‌شود) ۲. تشبیه طعنه به طوفان (پاسخ) ۳. تشبیه گیسوان خیس به جویبار (کدام دست) ۴. تشبیه تن پر خون به خوشه انگور (عاشقانه) ۵. تشبیه معشوق به بوی درختان اقلای (در آبهای سبز تابستان) ۶. تشبیه معشوق به شعله رمیده خورشید (شعله رمیده) ۷. تشبیه عشق به چراگاه (در شعر ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد) ۸. تشبیه عشق به صحرا (شراب و خون) ۹. تشبیه لب به لاله و شرنگ صحرا (رؤیا) ۱۰. تشبیه معشوق به

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت-گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست

آفتاب (رؤیا) ۱۱. تشبیه اشک به ستاره، تشبیه دست معشوق به ابر و تشبیه بوسه به آواز طبیعت (گره).

شکلهای استعاره سازی در این مفاهیم از سمبل سازی بسیار متفاوتتر است. در واقع در اینجا به دلیل هم‌مرزی و درهم‌آمیزی حوزه‌های سیاسی و اجتماعی و در دهه سی و چهل، که فراوانی استفاده از برخی نشانگان شعری در اشعار سیاسی به آنها چنین ماهیتی می‌داد، فرخزاد این استفاده را عامدانه در سرحدات بدل ساختن رمانتیسم شعرش به امر سیاسی می‌برد. در این تشبیهات و استعارات، طوفان، جویبار، خوشه، اقاقی، شعله‌ریمده، صحرا و... همگی در گفتمان ادبیات سیاسی دهه سی، بار استعاری و ضد استبدادی دارد. با چنین رویکردی است که او در شعری مشهور چنین می‌نویسد: به رشد دردناک سپیدارهای باغ که با من / از فصلهای خشک گذر می‌کردند / به دسته‌های کلاغان / که عطر مزرعه‌های شبانه را / برای من به هدیه می‌آوردند / به مادرم که در آینه زندگی می‌کرد / و شکل پیری من بود (فرخزاد، ۱۳۸۹: ۱۷۰).

شاعر از استبداد تقدیری محتوم سخن می‌گوید. مؤلفه‌های طبیعت‌محور در این قطعه بتدریج جای خود را به او و مادرش می‌دهد؛ حتی مادر نیز در دل طبیعت جایگاهی ندارد. او محکوم است که هستی خود را به شکل وهمی (در آینه) ببیند و خود دختر (شاعر) نیز در اینجا تکرار بی‌رحم همان است. فصلهای خشکی که روایت می‌شود نمادی از وضعیتی است که در آن امر رمانتیک به امر سیاسی استحاله می‌شود.

۲-۲-۲ دگردیسی احساسات و تجربه شخصی به امر سیاسی

بیان احساسات فردی و پافشاری بر اصالت تجربه شخصی از مؤلفه‌های اصلی و مشترک میان بیشتر رمانتیک‌هاست. یکی از نتایج کاربردی گسترش رمانتیسم تولد «فردیت» در دنیای مدرن بود؛ اما امر سیاسی درست در نقطه مقابل این مسئله قرار دارد و همان گونه که تئودور آدورنو معتقد است: «زندگی بد را نمی‌توان خوب زیست. بنابراین هیچ سعادت فردی‌ای را نمی‌توان از دل فلاکت جمعی بیرون کشید» (آدورنو، ۱۳۸۶: ۱۸۲). آشکار است که سیاست امر جمعی است. رهایی سیاسی برای همگان است و استبداد نیز بر همگان روا داشته می‌شود و به همین دلیل است که فروغ مفهوم رمانتیک «قسمت کردن» را در ساحتی سیاسی به کار می‌گیرد که پیشتر به مهربانی، عشق یا قلب معشوق اختصاص داده می‌شد:

... و سفره را می‌اندازد / و نان را قسمت می‌کند / و پپی را قسمت می‌کند / و باغ
 ملی را قسمت می‌کند / و شربت سیاه سرفه را قسمت می‌کند / و روز اسم‌نویسی
 را قسمت می‌کند / و نمرهٔ مریضخانه را قسمت می‌کند (فرخزاد، ۱۳۸۹: ۸۱).
 شاید بتوان ادعا کرد شعر فارسی تا پیش از فروغ، هیچ‌گاه نتوانسته است از عواطف
 واقعی و اصیل زنانه سخنی بگوید. فروغ، اولین کسی است که در کسوت زن، بدون
 مردنمایی به عرصهٔ شعر روی آورد. زنان پیش از او نتوانسته بودند احساسات و آمال
 خویش را - نه تنها در شعر مردان - بلکه حتی در آثار شعری زنان، جست‌وجو کنند.
 و این منم زنی تنها / در آستانهٔ فصلی سرد / در ابتدای درک هستی آلوده زمین
 (همان: ۲۳۹).

بدین‌سان شاعر، تولد زنانه خود را ابتدای راهی می‌داند که البته نهایتاً به پاکی و
 خلوص منجر نمی‌شود. زنان شاعر، همواره در اسارت ذهنیتی مردانه بوده و همچون
 مردان اندیشیده و آرزو کرده‌اند. تکرار این روند باعث شده بود زنان در جامعهٔ ما،
 ویژگی زنانهٔ خود را فراموش کنند یا آن را در سایهٔ آمال مردانه ببینند که این امر، روح
 زن ایرانی را همیشه با احساسی از تعارض آمیخته و وی را از داشتن ویژگی واقعی
 خویش محروم ساخته است.

گفتم که بانگ هستی خود باشم اما دریغ و درد که زن بودم
 آن داغ ننگ خورده که می‌خندید بر طعنه‌های بیهده من بودم
 (همان: ۱۸۶)

فرخزاد در عرصه‌ای دیگر به شکل عمیقی محافظه‌کاری نسل گذشته را محکوم
 می‌کند. در این قطعه، که در ادامه نقل می‌شود، همه چیز استعاری است. او فردیت را
 باز می‌شناسد؛ ولی این امر را تقبیح می‌کند که هر کس به فکر خویش، حقوق
 بازنشستگی‌اش یا ثواب آخرتش باشد:

پدر می‌گوید / از من گذشته ست / از من گذشته ست / من بار خود را بردم و کار
 خود را کردم / و در اتاقش از صبح تا غروب یا شاهنامه می‌خواند یا ناسخ التواریخ
 / پدر به مادر می‌گوید / لعنت به هر چی ماهی و هر چه مرغ / وقتی که من بمیرم
 دیگر / چه فرق می‌کند که باغچه باشد یا باغچه نباشد / برای من حقوق تقاعد
 کافی ست (همان: ۱۷۱).

پدر در تقابل با درکی از وحدت سیاسی قرار می‌گیرد و شاعر، که در ادامهٔ شعر، زنانگی

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت-گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست

خود را نشانی از امر سیاسی می‌داند به این محافظه‌کاری غیرسیاسی می‌تازد.

۲-۲-۳ سیاست و جنسیت در پرتو استعاره‌های طبیعی

یکی از مهمترین کنش‌های ادبی فرخزاد و بهبهانی این بود که شعر خود را در دفاع از زنانگی و حقوق زن در ایران به گونه‌ای تنظیم می‌کردند که از لایه‌های سطحی یا شعارزدگی دور باشد. بر اساس مشاهده رویکرد این دو شاعر در نمونه شعرهایشان می‌توان این گونه تحلیل کرد که آنها در بسیاری موارد از عناصر و مثالهای طبیعی برای این امر بهره می‌بردند. حال پرسش اینجاست که مبارزات جنسیتی به سیاست چه ارتباطی دارد. در مقام پاسخ با اشاره کوتاهی می‌توان گفت زمانی که مسأله نابرابری جنسی به سیاست حاکم در دوره‌های مختلف بدل شود به نظر می‌رسد که نقد بنیادین این امر خود به کنشی سیاسی بدل می‌شود. به همین دلیل در تفکر فرخزاد استیلائی تفکر مردانه، زمینه‌ساز اصلی و تاریخی بیگانگی و به حاشیه رانده شدن زنان شده است. نقش او در این میان، تاریخی و با اهمیت است. شعر او پاسخی است تاریخی به نیاز فطری زنان و عواطف زنانه آنان. او غیر از شاعری، رسالتی تاریخی را نیز ادا کرده است. زنان با شعر فروغ برای نخستین بار توانستند فاصله عمیقی را از میان‌رفته ببینند که میان آنان و اصالت زنانه آنان بود. در مقابل، بهبهانی (در ارتباط با تحولی که فروغ در اوزان نیمایی در افقی انقلابی، زنانه و نوین به وجود آورده است.) می‌نویسد: «فروغ [بعد از تولدی دیگر] در انتخاب وزن، دیگر آن شاعری نیست که در ریتمی، میان بحر طویل و اوزان نیمایی دست و پا می‌زد. او از افاعیل عروضی به گونه‌ای استفاده می‌کند که گوش از تغییر ارکان یا افزودن و کاستن یکی دو هجا به آنها در مواضع غیر عادی آزرده نمی‌شود؛ مثلاً شعر پرنده فقط یک پرنده بود: «پرنده گفت چه بویی چه آفتابی، آه» وزن عروضی این مصرع «مفاعیلن فعلاتن مفاعیلن فعلن»، و ادامه شعر چنین است:

پرنده کوچک بود : مفاعیلن، فعلان/ پرنده قرض نداشت : مفاعیلن ، فعلان / پرنده فکر نمی‌کرد : مفاعیلن، فعلاتن/ پرنده روزنامه نمی‌خواند. در آخرین مصرع [پرنده روزنامه نمی‌خواند] کلمه «روز»، مُخَلّ ریم است. اگر وجود نداشت، ریم سالم می‌بود؛ . یعنی باید این‌طور می‌شد : «پرنده نامه نمی‌خواند» : مفاعیلن فعلاتن (همان: ۱۰۹).

در این شعر می‌بینیم که عناصر طبیعی مانند پرنده چگونه در نفی مسائلی جنبه زنانه

پیدا می‌کند که منحصرأً به مردان مربوط است (اینکه مردان فقط فکر می‌کنند؛ اینکه آنها قبض و قسط دارند؛ اینکه بار زندگی بر دوش مردان است و ...)؛ با این حال بهبهانی در مورد او معتقد است که «فروغ، این‌گونه اختلالهای وزنی را به عنوان ابداعی در اوزان خود عرضه می‌کند که البته نظیرش در اشعار آتشی و چند تن دیگر با خشونت بیشتر دیده می‌شود» (بهبهانی، ۱۳۹۰: ۲۲).

تا آنجا که پای احساسات و عواطف شخصی به صورت رمانتیک آن در میان است در شعر فروغ، زن موجودی است که آزادیش معنا کننده خود اصطلاح آزادی است. زن نمادی است که بر خلاف گذشته و با جسارت از عشق سخن می‌گوید و نامطمئن است مانند در سایه بی‌اعتبار عشق، معشوقهایش را به چالش می‌کشد و بین معشوقها و مردها تفاوتی نمی‌بیند و آنان را به باد انتقاد می‌گیرد. او آزرده می‌شود از اینکه به عنوان ابزار به او بنگرند و معتقد است که مردان سنتی جهان او به دنبال ارضای نیازهای جنسی خویش هستند. زن شعر او به دنبال خودآگاهی جنسیتی است و از کارکردهای سنتی که برای زن قائل هستند فرار می‌کند. او دیگر خشنودی زن مدرن را در کارکردهای زیستی (ازدواج، باروری، پرورش فرزند و مادری) نمی‌داند. نگاهش به عشق، نامطمئن، بی‌اعتماد و بی‌ثبات است:

درخت کوچک من / به باد عاشق بود / به باد بیسامان / کجاست خانه باد؟ /
کجاست خانه باد؟ (فرخزاد، ۱۳۸۹: ۲۱۱).

این مضمون در شعر «وصل» هم دیده می‌شود:

دیدم که پوست تنم از انبساط عشق ترک می‌خورد / دیدم که حجم آتشینم / آهسته
آب شد / و ریخت، ریخت، ریخت / در ماه، ماه به گودی نشسته، ماه منقلب تار /
در یکدیگر گریسته بودیم / در یکدیگر تمام لحظه بی‌اعتبار وحدت را / دیوانه وار
زیسته بودیم (همان: ۸۳).

عشق او زود گذر است. لحظه‌ای از انبساط آن ترک می‌خورد و لحظه‌ای دیگر آب می‌شود. فروغ در شعر معشوق من در کتاب تولدی دیگر به وصف معشوق خود دست می‌زند. آن معشوق سنتی و ماندگار را پس می‌زند آنجا که می‌گوید:

مردی است از قرون گذشته / یادآور اصالت زیبایی / او مثل یک سرود خوش
عامیانه است / سرشار از خشونت عریانی (فرخزاد، ۱۳۶۸: ۵۵).

معشوقش را انسانی ساده و امروزی توصیف می‌کند - گرچه پس‌زمینه‌هایی از اصالت شاهزاده‌ای را به همراه دارد - که «یک ظرف بستنی و یا یک بند رخت را باخلوص

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت‌گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست

دوست می‌دارد».

فروغ در «عروسک کوکی» نگاه به زن را به عنوان وسیله به نقد می‌کشد. آن زن اسطوره‌ای و اثیری را که در ادبیات ما هم بسیار وجود دارد، چون یک عروسک کوکی می‌خواند. زنی که خاموش است و با صدایی کاذب و بیگانه به دروغ فریاد می‌زند: «دوست می‌دارم». دیگر نمی‌توان در آغوش یک مرد همچون ماده‌ای زیبا بود؛ زیرا این تصویر در ذهن او شکسته است و او تابوهای جنسیتی را در شعرش می‌شکند. حرکت از نقش زن اثیری تا زن لکاته ادامه می‌یابد؛ اما آیا زن امروز یکی از این دو فرم است؟ زن امروز نه لکاته است و نه اثیری و این نگاه مشترکی است که بهبهانی و فرخزاد از آن بهره می‌گیرند تا بسیاری از عناصر رمانتیک شعر خود را به رسانه‌ای بدل سازند که این واقعیت را به شکل سیاسی منعکس می‌سازد.

اهمیتی که فرخزاد برای وحدت سیاسی توده‌های رنج کشیده اجتماعی قائل می‌شود، شکل نمادین‌تری نسبت به برخی از اشعار بهبهانی دارد. بهبهانی در بیتی تمنای این وحدت را بدون درآویختن به تمهیدات ادبی فریاد می‌کند و دقیقاً همین جاست که شعر، که در ابیات قبلی سویه‌ای کاملاً رمانتیک در روابط همسری و میان عاشق و معشوق (یا به روایت دقیق‌تر شعر میان مرد و زن) دارد عرصه را به نگاه به امر سیاسی واگذار می‌کند:

یک دست بوده‌ای تو و یک دست بی صداست / دست دگر به پیکر نام آورت
شدم / بیرون ز خانه، هم‌ره و هم‌گام استوار / در خانه غمگسار و
نوازشگرت شدم (بهبهانی، ۱۳۸۵: ۳۸۶).

۴-۲-۲ ملازمه آزادی و تخیل رمانتیک

مطالبه آزادی و ستایش آن، همان‌گونه که پیشتر از نظر گذشت، جزئی جدانشدنی از ساختار فکری رمانتیک‌هاست. آزادی در این معنا کلیتی می‌سازد که بیشتر اجتماعی است به این معنی که بسیاری از متعلقات خویش را به عنوان ملزومات درونی با خود همراه دارد. «روحیه انقلابی»، «آرمان طلبی»، «حمایت و همدردی با اقشار ضعیف اجتماعی» و هم‌چنین «نبرد بی‌امان با سلطه‌ها و ستمها» مصداقهای این اهمیتی است که رمانتیک‌ها به آزادی می‌دهند. سیمین بهبهانی در این زمینه شاعری پر کار است. از بین مؤلفه‌های اجتماعی رمانتیسم نیز احساس همدردی با محرومان، روحیه انقلابی و آرمان‌خواهی و الهام از اساطیر ملی در شعر وی جلوه بیشتری دارد. در شعر زیر شاعر

با تمامی فروافتادگان همراه و همدرد است و شعر در مقام نوعی نیروی سازماندهی کننده ظاهر می‌شود. این مورد دوم ویژگی است که سیمین بهبهانی بر دیگر اجزای رمانتیک شعر خود بارگذاری می‌کند. البته باید یادآور شد که درک این‌همانی ویژگی‌های سیاسی و اجتماعی در کار شاعران مورد بحث همانند بسیاری از شاعران معاصر ایران، ضروری به نظر می‌سد:

من با توام ای رفیق! با تو همراه تو پیش می‌نهم گام
 در شادی تو شریک هستم بر جام می تو می‌زنم جام
 من با توام ای رفیق! با تو دیری‌ست که با تو عهد بستم
 همگام توام، بکش به راهم همپای توام، بگیر دستم

(بهبهانی، ۱۳۸۵: ۷۷)

بهبهانی در ادامه شعر می‌کوشد تصویر برساخته خود را از نوعی تجربه فردی به تن اجتماعی - سیاسی هم‌میهنانش در طول تاریخ سرایت دهد. این تلاش در بافت و زمینه‌ای رمانتیک شروع می‌شود؛ اما در نهایت شکل همصدایی سیاسی به خود می‌گیرد. این شعر بهبهانی تجلی آشکاری است از میل به همبستگی و این همبستگی، فرمایشی و مصنوعی نیست؛ بلکه به میانجی بیان واقعیتی آشکار می‌شود که شاعر در خوانندگانش برمی‌انگیزاند؛ همان واقعیتی که وجود دارد؛ اما گویا به شاعری نیاز است که آن را به مدد خیال و قوه زیبایی‌شناسی آشکار سازد. به تعبیر تری ایگلتون «آنچه مهم است نه مقدار تخیلی است که در درون اثر ادبی به کار رفته، بلکه میزان خیالپردازی‌ای است که هر اثر ادبی در ذهن و روان خواننده بر می‌انگیزد» (ایگلتون، ۱۳۸۸: ۳۲۶).

سویه دیگر پاسداشت آزادی به مثابه امری سیاسی، که از دگردیسی محتواها و مضمونهای احساسی و عاطفی رمانتیک به وجود آمده است در شعر بهبهانی در مقام حمایت از صداهای زنانه در جامعه ظهور می‌یابد. شاعر رمانتیک بخوبی دریافته است که یکی از مهمترین عرصه‌های تحقق آزادی در جامعه او حمایت از نسل زنانی است که به شکل تاریخی سرکوب شده‌اند. صدای شعر، کاملاً غیر منفعل و پویاست؛ چرا که در جمله جایگاه نهاد را به دست آورده و به تساوی عاشقانه رسیده است:

آتش نه، زنی گرمتر از آتشم ای دوست تنها نه به صورت که به معنا زخم امشب

(همان: ۴۱)

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت-گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست

شاعر از کلماتی استفاده می‌کند که پیش از این دلالتی کاملاً مردانه داشت و به زبان بی‌مرز و رها از محدودیتهای عرفی و اجتماعی دست یافته است و در متن خود، رهایی از زندان زبان را این‌گونه به نمایش می‌گذارد:

ای خشکی پرهیز که جانم ز تو فرسود
روشن شودت چشم که تر دامنم امشب
(همان: ۴۱)

تر دامنی و شکایت از پرهیز و فرا رفتن از مرزها تا پیش از این در ادبیات ایران، فقط مختص مردان بود و بس؛ اما آنچه بسیار جالب توجه است، رابطه عمیق متن با ناخودآگاه است. شعر خود نوعی سفر به ناخودآگاه و تقسیم کردن حاصل سفر بین شعر و شاعر است. ناخودآگاه چنانکه فروید می‌گوید، مرکز انباشته شدن همه آن چیزهایی است که فرد در طول زندگی، آن را به علت جبر بعضی عوامل واپس زده است. شعر نوعی رؤیای در بیداری است و شعرهای تأثیرگذار، محل ظهور این ناخودآگاه است. بهبهانی دیگر از روایتهای مردانه پیشین خسته است و ساز و آهنگی نو می‌طلبد. تاریخ مردسالارانه «حکایتی دیرین» است که هیچ محتوایی جز «افسانه‌های پر غم» ندارد:

بریز تا شود آسوده، سر ازین سودا
که از چه نیست درین گیر و دار سامانش
بریز تا نکنم خون دل به ساغر خویش

ازین فسانه‌پر غم که نیست پایانش...

مکن حدیث که این آتش است و آن جگر است!

که این حکایت دیرین دگر نمی‌خواهم
(بهبهانی، ۱۳۸۷: ۲۱۹)

در شعر بهبهانی نیز ساختارهای از پیش تعیین شده زبانی که شاعر را آزوده است، پس از رفتن به ناخودآگاه و تلفیق شاعرانه با تخیل خلاق در محمل زبان شکسته، و با ساختارشکنی مثال‌زدنی به نمایش گذاشته، و هنجارهای جامعه با دلیری به بازی گرفته می‌شود و حتی گاه از سر شوخی پا را از مرز جسارت‌ورزی فراتر می‌نهد.

شعر سیمین بهبهانی در دشت ارژن، اگرچه یکسره شهادتی است بر لحظه‌لحظه حوادث سیاسی و اجتماعی ایران در بیشتر اشعارش، باز همان لغاتی را می‌بینیم که در ادبیات آن دوره دیده می‌شود؛ اما به دلیل قدرت تخیل و حضور تعبیر و تصاویر جدید،

احساس و عاطفه‌ای گرم و دلپذیر، هیچ یک از اشعار او نه تنها حالتی شعاری ندارد بلکه از عمق روح و جان شاعر مایه گرفته و با اتکا بر زمینه‌ای عینی به کلام درمی‌آید. نبض شعر سیمین با تپش‌های قلب جامعه‌ای می‌زند که اسیر و دربند است. رنج زیستن در چنین موقعیتی از ذهن و ضمیر زنی آگاه و فرهیخته می‌گذرد که عشق و مهر را به‌ودیه می‌گذارد؛ زنی زمینی، مادر وطن؛ با این همه سیمین دریافت که شعرش باید آینه تمام‌نمای آدمیان و حوادث روزگار او باشد و بر همین اساس به سراغ مضمونهای اجتماعی رفت؛ مضمونهایی که با روح جاری غزل ناسازگار می‌نمود؛ فکر کرد برای نگاهبانی از مضمونهای اجتماعی، غزل را دستکاری کند که با روح انتقاد بخواند؛ در جریان این کار به شماری غزلهای مهجور قدیمی برخورد که با کمی پیرایش، خودش را با مضمونهای تازه، سازگار می‌ساخت. دوره تازه‌ای از زندگی شعری سیمین آغاز شد. خرده‌گیران سر برآوردند؛ ولی آنچه انکارناپذیر است اهمیت رویکرد شعر، حتی شعر تغزلی با استبداد است. همین اهمیت بود که سیمین را برانگیخت که تمامیت شعر خود را در خدمت به آزادی و نبرد با خودکامگان بگذارد. اگر بعضی از وزنها مهجور است و چندان به دل نمی‌نشیند، محتوای دلنشین آنها، دلها را به هم پیوند می‌زند و جامعه را همیشه آماده خیزش نگاه می‌دارد. دوباره می‌سازمت وطن که به ترانه نیز راه یافته، شاهد این مدعاست:

دوباره می‌سازمت وطن اگرچه با خشت جان خویش
ستون به سقف تو می‌زنم اگرچه با استخوان خویش

(همان: ۱۸۴)

شعر سیمین در تمام این دوران، لحظه‌ای از فردیت او جدا نمی‌شود. خواننده، مسائل سیاسی و اجتماعی را از دریچه نگاه و برداشت شاعر مرور می‌کند و در بسیاری از شعرهایش لحظه بدل شدن امر رمانتیک به امر سیاسی با ایجاد سمبل‌هایی است که به شکلی ماهرانه می‌آفریند. شعر او گرچه تاریخ نسل معاصر است، دست زنی مهرورز، مادری آگاه و یکدل و انسانی خلاق، آن را رقم زده است. او بی‌پروا نعره‌های خاموش اجتماع را فریاد می‌زند. حرکات جیب‌بر یا رقااص، نغمه‌های روسپی یا قناری دربند همه با لطیفترین صورتی بیان می‌شود. سیمین در بسیاری از این غزلها با زاویه دیدی اول شخص، این همراهی و همزیستی را عمیقتر نشان می‌دهد.

هیچ دانی ز چه در زندانم دست در جیب جوانی بردم

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت‌گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست

ناز شستی نه به چنگ آورده ناگهان سیلی سختی خوردم
بده آن قوطی سرخاب مرا تا زخم رنگ به بی‌رنگی خویش
بده آن روغن تا تازه کنم چهر پژمرده ز دلنگی خویش
(همان: ۱۸۴)

آنچه در شعر سیمین شاخص، و در شعرهای معاصر ما گوهری کمیاب است، این جوشش شور و عاطفه همراه با نگاهی اجتماعی از سر همدلی و همدردی است. این همدردی با تمام سطوح اجتماع همراه می‌شود. تغییراتی که در جامعه به وجود آمده است شاعر را به تأمل می‌کشاند. او تجربه سالهای گذشته را فراموش نکرده است. بهبهانی سرسپردگی و بی‌اختیاری سیاستهای وابسته‌ای را به یاد دارد که کوشش‌های نسلی را ندیده گرفت و آشکارا زبان به انتقاد آنها می‌گشاید. در کلام او طلب آزادی به شکل عمیقی با مقاومت در مقابل سلطه‌های سیاسی و ایدئولوژیک گره خورده است.

شنیدم که کشتی به دریای ژرف چو آزرده از خشم توفان شود،
چو بر چهر دریای نیلوفری شکن‌ها و چین‌ها نمایان شود،
برآید ز هر سوی موجی چو کوه که شاید به کشتی شکست آورد،
گشاید ز هر گوشه گرداب کام که شاید شکاری به دست آورد.
بپسجد چو زرینه مار آذرخش دمی روشنایی زند آب را.
خروشنده تندر بدزدد ز بیم ز دلها توان و ز تن تاب را
(همان: ۲۸۶)

بهبهانی برخلاف فرخزاد تا پایان عمر اعتقاد راسخی بر استفاده از اوزان سنتی شعر فارسی داشت. این نکته، که شاید در نظر اول چندان مهم به نظر نرسد در واقع دربردارندهٔ برخی تفاوت یا اختلاف سلیقه میان آنها نیز هست. بهبهانی و فرخزاد هر دو از مهمترین طرفداران و حتی الگوهای نهضت‌های زنان و مدافعان استیفای حقوق فردی و اجتماعی زنان بودند. این امر سبب شد که آنها حوزه‌های گوناگونی را تجربه کنند. اگر عمر کوتاه فرخزاد کفاف آن را نداد که او جز شعر و سینما، خود را در حوزه‌های دیگر محک بزند در مقابل، بهبهانی تا پایان عمر در جهت نوعی سازماندهی نیروهای جوان در عرصهٔ حقوق زنان، کنشی خلاق و پویا داشت. این امور درونی شعر آنهاست. اما وقتی به همان اختلاف در مورد وزن شعر نگاه می‌کنیم، می‌توان این نکته را دریافت که در شعر بهبهانی، عناصر رمانتیسمی بیشتر بر حول محور عنصر عواطف

درونی و تخیل می‌گردد که این خود لازمه‌ی اساسی ادبیات کلاسیک ایران است. در شعر فروغ این نقطه ثقل به سمت تجربه نوین شخصی و نبودها و تباهی‌های عصر جدید متمرکز، و بدیهی است که باید خواننده شاهد برجسته شدن عناصر مآخولیایی و تأکید بر اندوه و یأس باشد. در سوی دیگر ادبیات رمانتیک ایرانی، که بیشتر از فرخزاد، بهبهانی است که در مرکز آن قرار دارد، تحت تأثیر رمانتیسم فرانسوی و انگلیسی است. فضای رمانتیک شعرهای بهبهانی و پس از او فرخزاد به دلیل نزدیکی با فضای ادبیات کلاسیک فارسی از یک سو، درک کلاسیک از جهان و معنای هنری را به چالش می‌کشد و از سوی دیگر سلیقه مخاطبانی را ارضا می‌کند که اکنون سخنی از همان میزان از رقت و لطافت را طلب می‌کنند ولی سودای جهان مدرن را در سر می‌پرورند. این امر، که نیما یوشیج نیز دارای گرایش‌های رمانتیستی و سمبولیستی بود، می‌تواند تا حدی ما را در درک این نزدیکی و گسست همزمان، بیشتر یاری کند. نکته مهم دیگری نیز هست که هرچند مستقیماً با قیاس این تحقیق تداخل ندارد به لحاظ نتیجه‌بخشی بسیار مهم است. از نقل قولها و شواهد پیداست که فروغ فرخزاد با وجود تنها بودنش به عنوان شاعری زن در جمع مردسالارانه ادبیات آن روزگار، شعر سیمین بهبهانی را جدی نمی‌گیرد. البته نباید این مسئله را به روی مطالبات جنبش‌های حقوق زن در نظر گرفت؛ بلکه چنانکه خواهیم دید انتقادهای فرخزاد بیشتر روی اختلاف سلیقه‌ها در جهان‌بینی ادبی و محتوایی شعر معاصر نسبت به سیمین صورت گرفته است. مخالفتها در سالهای قبل از انقلاب نه فقط به دلیل فرم سنتی غزل، بلکه ناشی از نگرش رمانتیک سیمین به مسائل روز و هستی‌شناسی خودمحور متجلی در آن اشعار بوده است. نگاهی که فرق عمده‌ای با شعرهای اولیه فروغ نداشت؛ اما فروغ از آن مرحله گذشته و در گفت‌وگویی با ایرج گرگین اعلام کرده بود که آن اشعار را دختر احساساتی و احمقی نوشته است. متأسفانه مرگ زودرس فروغ به او مجال نداد که ببیند سیمین نیز در اقدامی جسورانه و به طرز غیرمنتظره‌ای آن دوران را پشت سر می‌گذارد و در غزلی متفاوت، تولد دیگرش را با این بیت بشارت می‌دهد:

حالی است حالم نگفتنی، امروز سیمین دیگرم

گویی خورشید پیش از این، هرگز نتابیده بر سرم
(بهبهانی، ۱۳۸۷: ۳۰۷)

در پایان اگر بتوان به شکلی کوتاه از بررسیها، ساختاری را استخراج کرد که براساس

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت-گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست آن شعر رمانتیک فرخزاد و بهبهانی در آستانه‌های حساسیت‌های سیاسی- اجتماعی، روند و آداب سیاسی به خود می‌گیرد، شاید بتوان این عوامل را در جدول ذیل و به شکل اختصاری صورتبندی کرد:

سیمین بهبهانی	فروغ فرخزاد	
ساخت سمبل‌های جدید و منحصر به فرد و باروری عناصر سمبولیک طبیعی در حوزه سیاسی	حذف سمبل‌گرایی به نفع نمادهای رایج سیاسی و استفاده سیاسی از عناصر طبیعی در عرصه روایت	۱
نشان دادن امر اجتماعی درون حوزه‌های سیاست	برداشتن مرزهای جامعه و سیاست و بدل کردن امر اجتماعی به امر سیاسی	۲
قطعات و ترکیبات ادبی شعر بهبهانی کنایه‌های نمادین به ساختارهای استبداد سیاسی وارد می‌کند.	قطعات و ترکیبات ادبی شعر فرخزاد کنایه-های صریح و مستقیم به ساختارهای استبداد سیاسی وارد می‌کند.	۳
روند یکباره و تغییر مسیر در توالی ابیات غزل	روند روایی و تدریجی تحول امر رمانتیک به سیاست	۴
تعریف عناصر سیاسی در مؤلفه‌های سیاسی با حفظ رویکرد رمانتیک بیشتر جنبه سمبولیک هم دارد.	گرایش فرخزاد به استفاده از نمادهای طبیعت در استخدام بیان سیاسی در متن روایت تحقق می‌یابد.	۵
تهییج خوانندگان به منظور بدل ساختن فردیت‌های ظاهری به امر سیاسی	نشاندن عامدانه گسست‌ها و نارسایی‌های فردیت و ستایش از رستاخیز سیاسی جمعی	۶
ارتقای من فردی و برکشیدن آن به حوزه سیاسی	بدل ساختن من فردی به من اجتماعی - سیاسی	۷

۳. نتیجه‌گیری

این مقاله کوشیده است دگردیسی محتواها و مؤلفه‌های شعر رمانتیک را در وضعیت و موقعیت‌های منتج به سیاست یا عرصه‌های سیاسی به میانجی رویکرد مصداقی شاعرانی همچون فروغ فرخزاد و سیمین بهبهانی رصد و بررسی کند. بدل شدن حوزه‌های مفهومی به یکدیگر آسان نیست و صورتبندی نظری آن شاید چندان فراچنگ نیاید؛ اما وضعیت‌های سیاسی و اجتماعی در برخی فرهنگها نشان می‌دهد که چگونه اشعار سیاسی با ایجاد حساسیت در دلالت‌های ادبی، ایجاد استعارات و تشبیهات نمادین آفریده

می‌شود. مسئله مهم قابل اشاره در مقام جمع‌بندی این است که دقت نظر این تحقیق بر شکلهای سیاسی‌شده مؤلفه‌های رمانتیک است؛ به بیان دیگر با توجه به اینکه هنر رمانتیک به خودی‌خود امکان حضور سیاسی را دارد و اینکه رویکرد شاعران به عناصر و مؤلفه‌های مورد علاقه‌شان ویژگی شورشی و انقلابی داشته است، چنین به نظر می‌رسد که تحت لوای اندیشه‌های رمانتیک بهتر می‌شد فضای ادبی را به لحاظ سیاسی بارور ساخت. فضای رمانتیک شعر فارسی در دهه سی و چهل به زعم بسیاری از مورخان و جامعه‌پژوهان ادبی در عین حال فضایی سیاسی نیز هست که تحت تأثیر تکانه‌های پس از کودتاست. بررسی مقاله نشان می‌دهد که عمر طولانی سیمین بهبهانی و عمر کوتاه فروغ فرخزاد در این دو برهه و ادامه آن در کارنامه دهه ۵۰ بهبهانی به هم رسیده و از دل نگرشهای غالب رمانتیک بر اشعارشان حساسیت‌های سیاسی را به شکلی متفاوت نشان داده است. به زعم این تحقیق این حساسیت‌ها را می‌توان دگرذیسی ژانریک از رمانتیسم به امر سیاسی نامید. به منظور صورت‌بندی نظری و فراهم آوردن مبانی استدلالی متقن برای این امر، باید به آرای متفکرانی رجوع کرد که این تحولات درونی را در نظر داشته‌اند. به یاری آرای متفکرانی همچون گئورگ لوکاچ و کارل اشمیت است که می‌توان فرضیه دگرذیسی محتوای غنایی - رمانتیک را به محتوای سیاسی - اجتماعی در آثار فرخزاد و بهبهانی تقویت کرد. نتایج بررسیهای نظری نشان می‌دهد که شعر رمانتیک طی قرون اخیر و در فرهنگهای مختلف مؤلفه‌ها و ویژگیهای مشترکی دارد که هویت این مکتب را بر ساخته است؛ اما مؤلفه سیاست در میان این ویژگیهای مشترک جایی ندارد و در عین حال این به معنای بی‌اهمیت بودن این مسئله برای بسیاری از شاعران رمانتیک نیز نیست. برخی از آنها از دوران ظهور رمانتیسم در انگلیس و آلمان و فرانسه تا قرن جدید و در فرهنگ ایرانی و مشخصاً فرخزاد و بهبهانی نسبت به مقولات سیاسی حساسیت‌های ویژه‌ای داشته‌اند؛ اما سویه‌های رمانتیک شعر این شاعران در رویارویی با امر سیاسی دچار نوعی سکت، تحوّل و یا در مواردی دگرذیسی محتوایی می‌شود که می‌شود به تمامی، آن را احساس کرد. به این اعتبار نتایج نشان‌دهنده این واقعیت است که شعر فرخزاد و بهبهانی مستعد گذار از مؤلفه‌های صرف رمانتیک به سوی نوعی بارگذاری سیاسی است. طبیعت، عواطف و احساسات شخصی، تجربه فردی و برخی دیگر از مؤلفه‌های مشترک میان تمامی رمانتیک‌ها در شعر بهبهانی و فرخزاد گاهی عرصه‌ای بلوغ یافته و پخته برای تجلی

_____ دگردیسی درونی دو مفهوم رمانتیک (طبیعت‌گرایی و احساسات شخصی) در عرصه سیاست سیاست می‌شود؛ اما این تغییرات حامل نوعی دگردیسی درونی است که این مؤلفه‌ها را به شکلهای استعاری یا مجازی به عناصری از سیاست بدل می‌کند. در چنین شعری، فردیت و اتکا بر تجربه شخصی مورد پسند رمانتیسم به نوعی «من» اجتماعی دگردیسی می‌کند و دیگر شعر، حول و حوش مسائل خصوصی و احساسات درونی شاعر نمی‌گردد و به همین نسبت آنچه باقی می‌ماند، شکلهای جمعی از بیان ناکامیها، آمال و دادخواهی است؛ با این حال بررسیها نشان می‌دهد که مهمترین عواملی که این دو شاعر را در راستای دگردیسی مؤلفه‌های رمانتیک نظیر طبیعت‌گرایی و ستایش از عواطف شخصی به هم پیوند می‌دهد و نزدیک می‌کند در دو عامل آزادی طلبی اجتماعی-سیاسی و بیش از آن در راستای احقاق حقوق بر زمین مانده زنان متجلی می‌شود.

فهرست منابع

- آبراهامیان، یرواند؛ (۱۳۸۸) *ایران بین دو انقلاب*؛ چ بیست و سوم، تهران: نشر نی.
- آدورنو، تئودور و ماکس هورکهایمر؛ (۱۳۸۶) *دیالکتیک روشنگری*؛ ترجمه مراد فرهادپور و امید مهرگان، تهران: نشر گام نو.
- آدمیت، فریدون؛ (۱۳۷۶) *آشفتنگی در فکر تاریخی*؛ چ دوم، تهران: انتشارات باختر.
- آگامبن، جورجو؛ (۱۳۹۴) *وضعیت استثنایی*؛ ترجمه مجتبی گل محمدی، تهران: نشر بیدگل.
- ایگلتون، تری؛ (۱۳۸۸) *پیش‌درآمدی بر نظریه‌های ادبی*؛ ترجمه عباس مخبر، تهران: نشر مرکز.
- اشمیت، کارل؛ (۱۳۹۳) *رمانتیسم سیاسی*؛ ترجمه سهیل صفاری، تهران: نشر نگاه معاصر.
- اشرف‌زاده، رضا؛ (۱۳۸۱) «رمانتیسم، اصول آن و نفوذ آن در شعر معاصر ایران»؛ *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد*، دوره ۳۵، ش ۱-۲، ص ۲۱۵-۲۳۴.
- بهبهانی، سیمین؛ (۱۳۸۷) *مجموعه اشعار*؛ چ سوم، تهران: انتشارات نگاه. ۱۳۸۷
- _____؛ (۱۳۸۵) *منتخب اشعار*، به کوشش محمد حقوقی، تهران: نشر نیلوفر.
- جعفری جزی، مسعود؛ (۱۳۷۸) *سیر رمانتیسم در اروپا*؛ تهران: نشر مرکز.
- خواجهات، بهزاد؛ (۱۳۹۷) «رمانتیسم سپاری در شعر فروغ فرخ زاد»، *فصلنامه علمی پژوهشی زن و فرهنگ*، ش ۳۶، ص ۳۷-۵۳.
- داودی مقدم، فریده و ربابه قلی پور؛ (۱۳۸۹) «نگاهی به اشعار سیمین بهبهانی با رویکرد اکوفمنیسم اجتماعی و فرهنگی»؛ *همایش ملی ادبیات غنایی*، اصفهان، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد.
- زرین کوب، عبدالحسین؛ (۱۳۶۹) *نقد ادبی*؛ چ دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

- زرقانی، سیدمهدی؛ (۱۳۸۴) *چشم‌انداز شعر معاصر ایران*؛ تهران: ثالث.
- شهریوری، نادر؛ (۱۳۸۹) *سیاست رمانتیک*؛ تهران: انتشارات گام نو.
- شمیسا، سیروس؛ (۱۳۷۴) *انواع ادبی*؛ چ سوم، تهران: انتشارات فردوس.
- _____؛ (۱۳۷۹) *سبک‌شناسی شعر*؛ چ ششم، تهران: انتشارات فردوس.
- شمس‌لنگرودی، محمد؛ (۱۳۷۰) *از نیما تا بعد*؛ ج دوم، ناشر: مؤلف.
- صدری نیا، باقر؛ (۱۳۸۲) «پیدایش و تحول شعر رمانتیک در ایران»؛ *نشریه علمی پژوهشی دانشگاه فردوسی مشهد*، دوره ۳۶، ش ۱، ص ۱۹۹-۲۱۶.
- صبور، داریوش؛ (۱۳۳۵) *آفاق غزل فارسی*، تهران: انتشارات پدیده.
- عابدی، کامیار؛ (۱۳۷۷) *تنهاتر از یک برگ*؛ زندگی و شعر فروغ فرخزاد، تهران: انتشارات جامی.
- فورست، لیلیان؛ (۱۳۹۲) *رمانتیسیم*؛ ترجمه مسعود جعفری جوزانی، تهران: مرکز. فرخزاد، فروغ؛ (۱۳۸۳) *دیوان اشعار*؛ تهران: مرز فکر.
- کمالی، امیر؛ (۱۳۸۵) *مانیفست خاموشان*؛ تهران: نشر اختران.
- مختاری، محمد؛ (۱۳۷۲) *انسان در شعر معاصر*؛ تهران: طوس.
- لوکاج، گئورگ؛ (۱۳۸۶) «در باب فلسفه رمانتیک زندگی»، ترجمه مراد فرهادپور، *ارغنون*، ش دوم، چ دوم، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی